

Inledning

Roger Qvarsell

Kan en så alldaglig företeelse som mat ha någon relevans för den idéhistoriska och vetenskapshistoriska forskningen? Ja, självfallet. Den mat vi lägger på våra tallrikar och de sätt på vilka vi organiserar vårt ätande är i själva verket mycket komplexa företeelser. Vi äter för att bygga upp vår kropp och få den energi som behövs för alla mer eller mindre nödvändiga sysslor. De olika råvarorna tillreds med såväl enkel som avancerad teknik, genom inlärd handgrepp, utvecklade redskap och tekniska apparater av skilda slag. I likhet med många andra av vardagslivets områden har maten under en längre tid ingått i en process genom vilken vetenskaplig kunskap och tekniska innovationer påverkat produktionen av råvaror, skapat förutsättningar för långväga transporter och försenat de biologiska nedbrytningsprocesser som tidigare förstört en stor del av de producerade livsmedlen. Maten och kosthållningen har även uppfattats som möjliga medel för att förebygga eller behandla sjukdomstillstånd. Och området har engagerat ideologer och företrädare för sociala rörelser, som argumenterat för att ett visst kosthåll är bättre, nyttigare eller naturligare än andra. De sätt på vilka mat och livsmedel har hanterats har också blivit föremål för lagstiftning, regelsystem och myndighetskontroller, och i nära anslutning till detta har en omfattande informationsverksamhet organiserats. Men maten och ätandet har även haft betydelse som identitetsskapande faktorer, använts för att skapa umgänge och sociala kontakter, markera status, rikedom och förmåga till social och kulturell förändringsbenägenhet.

I likhet med det mesta som rör människans individuella, sociala och kulturella liv har vad och hur vi äter påverkats av kunskapstraditioner och blivit föremål för studier inom en rad ämnen, legat till grund för inrättandet av subdiscipliner och skapat förutsättningar för särskilda expertgruppers yrkesutövning. Försörjningen med livsmedel har alltid varit en viktig del av arbetslivets och samhällets organisation, ekonomi och politiska liv. Att garantera medborgarnas livsmedelsförsörjning även i tider av krig eller missväxt, att säkerställa kvaliteten på den mat som distribueras eller utbjuds till försäljning och se till så att alla har möjlighet att införskaffa åtminstone ett minimum av de nödvändiga livsmedlen, har kommit att uppfattas som en självklar del av det politiska uppdraget.

Att bedriva idéhistorisk, vetenskapshistorisk eller kulturhistorisk forskning om näringsfysiologi, mat och hälsa, kostråd och hushållskunskap, sociala rörelser och kostideologier är inte något nytt. Men det är uppen-

bart att intresset för detta forskningsområde ökat påtagligt under de båda senaste decennierna och att forskningen förändrats under inflytande av utvecklingen inom det kulturhistoriska och kulturvetenskapliga området. Historisk och idéhistorisk forskning är vanligen på något sätt förbundna med samtida frågor och problem, och det är fullt möjligt att se ett samband mellan det förnyade forskningsintresset och de stora förändringar som ägt rum såväl när det gäller matvanor som den yrkesmässiga hanteringen av olika livsmedel.

En rad nya högteknologiska metoder – såsom genförändring av växter och djur, strålning som konserveringsmetod och nya förpackningsmaterial, som kan vara såväl osynliga som ätbara – har förändrat livsmedelsbranschen, men också lett till debatt, ifrågasättanden och proteströrelser. Globaliseringen av ekonomin, de stora migrationsrörelserna och det ökade utbytet mellan olika kulturtraditioner har också förändrat synen på och hanteringen av maten och ätandet. Det samhällsvetenskapliga intresset för hur människor, som individer eller i grupp, formar sina sociala och kulturella identiteter har på ett liknande sätt medfört att frågor om hur vi hanterar och förhåller oss till mat tillskrivits en allt större betydelse. De frekventa rapporterna om hälsorisker, miljökonsekvenser och etiskt ifrågasatta produktionsmetoder har också medfört att maten och matförsörjningen av allt fler uppfattas som problematiska, och att de val som görs varje dag framför affärernas dignande varudiskar ses som handlingar med svåröverblickbara konsekvenser. Maten har på grund av dessa och andra omständigheter blivit en komplex del av det moderna vardagslivet, som formats av vetenskapliga kunskaper och traditioner, myndigheters och politikernas agerande och brist på agerande, en rad kommersiella aktörers intressen och strävanden samt den enskildes val och vanor, vilka tillsammans formar mönster som är allt annat än lättförklarade. Problemen kring maten har också föranlett inrättandet av särskilda myndigheter och skapat sociala rörelser, haft betydelse för samhällets infrastruktur och lett till svårhanterliga konflikter mellan intressegrupper och till och med nationer.

En samlad bild av forskningen kring mat skulle förutsätta en genomgång av nästintill alla kunskapsområden; från jordbruks- och miljöforskning, näringslära och medicin, förädlings- och distributionsteknik till ekonomi och marknadsföring, konsument- och vardagslivsforskning, för att bara nämna några exempel. Men även ett mer begränsat område som matens och kosthållningens vetenskapliga och kulturella komplexitet har på ett för matforskningen typiskt sätt befunnit sig i ett lite oklart gränsland mellan historia, antropologi och kulturvetenskap å ena sidan och ekonomi, sociologi och pedagogik å den andra. Som en begränsad, men inte oväsentlig del, av detta komplexa forskningsfält kan man även urskilja traditioner och synsätt som direkt anknyter till idé- och vetenskapshistorien.

Mat och idéhistoria

Det finns självfallet inte något enkelt sätt att definiera eller avgränsa det forskningsområde som avses i det här sammanhanget, det vill säga ett idé- och vetenskapshistoriskt perspektiv på det sociala och kulturella ramverket kring den mat som människan behöver, önskar sig eller tvingas äta. Lantbrukets teknik- och vetenskapshistoria hör naturligtvis hit. Det samma gäller delar av medicinens, veterinärmedicinens och hälsoupplýsningens historia, samt självfallet näringsfysiologins och mer allmänt näringsvetenskapernas historia. I gränslandet mellan medicin- och teknikhistoria finns frågor om förvarings- och konserveringstekniker, smittorisker och hygieniska åtgärder, förgiftningsfall och livsmedels säkerhet. Särskilda matideologier och koströrelser har under vissa perioder haft ett betydande inflytande, inte minst för att de aktualiserat principiella frågor om människans natur och hennes relation till djuren, naturen och skapelsen. Hushållsekonomi och hushållsundervisning var länge en viktig del av den praktiskt inriktade vetenskapen och blev senare ett specialiserat yrkesområde. Såväl produktionen som distributionen av livsmedel har blivit föremål för rättslig reglering och politisk styrning, vilket aktualiserat frågor om ansvar och normer kring människors vardagsliv. Slutligen kan nämnas att matvanor, bantningsmetoder och liknade inom forskningen om konsumtionsmönster och medialt förmedlade ideal kring kropp, skönhet och social framgång tillmätts en växande betydelse.

Sedan början av 1990-talet kallas den historiska, kulturvetenskapliga och socialvetenskapliga forskningen inom detta område i allmänhet för ”Food Studies”, en benämning som skall ses som en parallell till ”Science Studies”, ”Child Studies” och liknande sätt att bestämma ett forskningsområde med utgångspunkt i studieobjektet. Den mer naturvetenskapliga och tekniska forskningen om mat kallas på motsvarande sätt för ”Food Science”. Distinktionen mellan *studies* och *science* har inte någon direkt motsvarighet i svenskan, bland annat beroende på att det svenska ordet vetenskap har en vidare och mer allmän innebörd än engelskans *science*. Termen *studies* kan knappast ges en entydig definition, utan används som en allmän benämning på kultur- och socialvetenskapliga undersökningar. Ibland används ”Nutrition Science” som en motsvarande samlingsbenämning för den medicinska mat- och näringsforskningen, men då kost och kostvanor berör nästan hela det medicinska kunskaps- och verksamhetsområdet har denna term en allt för begränsad konnotation. Fysiologi och näringslära, invärtesmedicin och psykiatri, socialmedicin och folkhälsovetenskap är bara några av alla de medicinska subdiscipliner inom vilka man har anledning att intressera sig för maten och kosthållningen.

Forskningen inom området ”Food Studies” expanderade kraftigt från slutet av 1980-talet. Som en följd av detta har ett antal specialiserade institutionsmiljöer etablerats, bland annat i USA, Australien och Frank-

rike. Några specialtidsskrifter har startats, klassiska mathistoriska verk har utkommit i nya upplagor och ett antal antologier med såväl klassiska som nyskrivna uppsatser avsedda för undervisningsbruk har publicerats.¹ Att området lyckats erövra en position i den vetenskapliga världen visas än tydligare genom att en encyklopediskt utformad forskningsöversikt och ett stort lexikon publicerats.²

Mera än mat löd titeln på en bok med ett program för en bredare kulturvetenskaplig forskning om mat som kom ut i slutet av 1980-talet.³ Bokens ansats speglar en ambition att se bortom den mer traditionella kulturhistoriska forskningen om regionala och nationella seder och bruk kring livsmedelshantering och matvanor för att istället fokusera på det kulturella och sociala rum i vilket maten hanteras och ätandet äger rum. Man kan kanske säga att diskussionen inom "Food Studies" sedan dess gått varvet runt och är tillbaka vid frågor om matens innehåll. Näringsfysiologins historia, relationen mellan vetenskapen och kostråden, kommersiella krafters inverkan på såväl ätandet som livsmedelsforskningen har fått en förnyad aktualitet. Inte minst beror detta på att frågor om kostvanornas betydelse för hälsosituationen rönt stor uppmärksamhet i både vetenskap och mediedebatt. Forskningen speglar i detta liksom i många andra sammanhang sin egen tid, och man kan slagordsmässigt tala om ett "åter till maten" som en av tendenserna inom detta forskningsområde. I det sammanhanget har inte minst den komplexa relationen mellan den medicinska och naturvetenskapliga forskningen, som rör näringslära och matproduktion å ena sidan och kostvanor, matpolitik och den kommersiella marknadsföringen av livsmedel å den andra, rönt ett ökat intresse. En redovisning av forskningsläget med utgångspunkt i resultaten är inte möjlig, eftersom skilda teoretiska utgångspunkter, olika frågor, material och metoder försvårar alla typer av jämförelser eller sammanställningar. Det är inte heller möjligt att på det här stadiet av utvecklingsprocessen inom området tala om tydliga skolor eller forskningstraditioner. Däremot finns ett växande antal goda exempel och fallstudier, som kan tjäna som förebilder eller inspirationskällor för fortsatt forskning. Med tanke på den mediala och politiska uppmärksamheten kring en rad frågor som rör produktionsteknik, livsmedelssäkerhet, kostvanor och hälsa, finns det all anledning att tro att intresset kommer att öka även för idé-, vetenskaps- och kulturhistoriska matstudier.

Några forskningsområden och perspektiv

Det kanske mest självklara forskningsområdet i det här sammanhanget rör medicin- och vetenskapshistoriska studier av näringsfysiologins etablering och konsekvenser, den biokemiska förståelsen av metabolismen, analyserna av de livsnödvändiga födoämnenas beståndsdelar samt spridningen av dessa rön i form av kostrådgivning och anvisningar för kost-

hållningen vid slutna institutioner. De viktigaste bidragen till denna forskning finns samlade i tre antologier, som utkom mellan 1995 och 2000.⁴ Centralt i dessa studier är näringslärans tillämpning och konsekvenser för experters och myndigheters kostinformation och kostpropaganda, samt utarbetandet av rättsliga regler inom livsmedelsområdet. Men även näringsvetenskapens framväxt ur det komplexa samspelet mellan fysiologisk, kemisk och fysikalisk forskning, såväl vid mitten av 1800-talet som under mellankrigstiden, har studerats.⁵

Under första halvan av 1900-talet förändrades förutsättningarna för näringsvetenskapen i grunden genom vitaminläran, och detta fick betydande återverkningar på de sätt på vilka näringsläran spreds och tillämpades. Den internvetenskapliga historien om upptäckten av de olika vitaminerna har framförallt behandlats i den populärmedicinska litteraturen. I en något äldre socialhistorisk och socialmedicinsk tradition har dock sambanden mellan vissa sjukdomar och vitaminbrist studerats, och med ett mer kulturhistoriskt perspektiv har man senare uppmärksammat de omfattande offentliga och kommersiella kampanjerna för vitaminrika livsmedel och vitaminer som kosttillskott.⁶ Tre nordiska doktorsavhandlingar tangerar på skilda sätt frågor som rör vitaminlärans konsekvenser för kostrådgivning och organiserandet av gemensamma skolmåltider under mellankrigstiden och tiden för andra världskriget.⁷

I gränslandet mellan vetenskaplig kunskap och politisk kontroll finns en rad studier av hur man upptäckt och försökt hantera hälso- och förgiftningsrisker som beror på produktions-, förvarings- och transporttekniker för livsmedel. Kampen för rena och oförfalskade livsmedel har studerats, liksom utvecklandet av nya konserveringstekniker som antagits kunna minska riskerna för smittospridning eller matförgiftningar, även om det också finns exempel på att val av förpackningsmaterial i sig kunnat orsaka sjukdomar.⁸ Den högteknologiska utvecklingen inom jordbruket och det livsmedelstekniska området har aktualiserat nya typer av möjligheter och risker, som blivit föremål för en omfattande debatt och försök till reglering. I några fall rör dessa helt centrala frågor i nationella och internationella politiska sammanhang. Mat har kommit att användas som maktinstrument i olika typer av konflikter, och det förefaller finnas en påtaglig rädsla för att jordbruksproduktionen och livsmedelstillverkningen kan komma att användas som instrument för terrorhandlingar.⁹

Medicinshistoriker har uppmärksammat det komplex av frågor som rör sambanden mellan sjukdom och allmänna kostvanor. I äldre medicin och hälsoupplýsning intog råd och rekommendationer när det gällde kost och kostvanor en självklar plats, såväl när det gällde sjukdomsbehandling som förebyggande åtgärder.¹⁰ I takt med att en växande andel av befolkningen drabbats av anorektiska och bulemiska sjukdomstillstånd har också den historiska forskningen om dessa problem utvecklats.¹¹ Och litteraturen om synen på övervikt, fetma, bantning och kroppsideal har vuxit i det

närmaste lika explosionsartat som kroppsvikten i vissa delar av västvärlden.¹² Ännu en gång bekräftas den gamla tesen att historiker är barn av sin tid och att valen av ämnen speglar samtidens problem lika mycket som, eller rentav mer än, historiens. Mer specifik är den intrikata och ännu inte helt genomlysta frågan om det vetenskapliga och politiska spelet kring hur man hanterade insikten om ett samband mellan den så kallade galna ko-sjukan och den mänskliga Creutzfeldt–Jakobs sjukdom.¹³ Även det växande antalet studier av vegetarianismens historia gränsar till den medicinhistoriska forskningen, inte minst för att denna rörelse fick en del av sin betydelse som en protest mot de tidiga näringsfysiologernas stora intresse för kött och köttextrakt.¹⁴

*

I denna temaavdelning av *Lychnos* har ett antal artiklar samlats, som speglar pågående forskning i landet som rör i vid mening idéhistoriska perspektiv på mat, vetenskap och idétraditioner. Ett gemensamt inslag i artiklarna är intresset för hur vetenskapligt eller principiellt grundande uppfattningar om vad som är bra, nyttig och näringsriktig mat har omformats till individuella kostråd och legat till grund för politiska beslut. 1700-talets hälsoråd och hushållsläror och 1900-talets lagstiftning om hygieniska åtgärder kan ganska enkelt placeras in i den sociala och kulturella process, genom vilken vetenskapen och experternas kunskaper tillskrevs en allt viktigare roll i formandet av ett bättre och mer välplanerat sätt att leva. Men även motstånd, motrörelser och subkulturer har bidragit till formandet av föreställningar om vad som är ett bra och naturligt kosthåll. Vetenskapen och dess tillämpningsområden har i detta liksom i många andra sammanhang visat sig vara en bland en rad skilda faktorer, som haft betydelse för de olika sätt på vilka maten kommit att ingå i människornas föreställningar om sig själva och de liv de vill leva.

Noter

1 Se t. ex. tidskrifterna *Food Studies* och *Food & Foodways*. Se även Reary Tannahill, *Food in history* (New York, 1989); Carole Counihan & Penny van Esterik, eds, *Food and culture: A reader* (New York, 1997); Pat Caplan, ed., *Food, health and identity* (London, 1997); Carole M. Counihan, ed., *Food in the USA: A Reader* (New York, 2002).

2 Kenneth F. Kiple & Kriemhild Coneè Ornelas, eds, *The Cambridge world history of food* (New York, 2000); *Encyclopedia of food and culture*, 3 vol. (New York, 2003).

3 Anders Salomonsson, ed., *Mera än mat* (Stockholm, 1987).

4 Harmke Kamminga & Andrew Cunningham, eds, *The science and culture of nutrition 1840–1940* (Amsterdam, 1995); David F. Smith, ed., *Nutrition in Britain: Science, scientists and politics in the twentieth century* (London, 1996); David F. Smith & Jim Phillips, eds, *Food, science, policy and regulation in the twentieth century* (London, 2000).

5 Se William Coleman & Frederic L. Holmes, eds, *The investigative enterprise: Experimental physiology in nineteenth-century medicine* (Berkeley, 1998); Frederic L. Holmes, *Between biology and medicine: The formation of intermediary metabolism* (Ber-

keley, 1992); Madeleine Mayhew, "The 1930s nutrition controversy", *Journal of Contemporary History* (1988), 445–64.

6 Daphne A. Roe, *A plague of corn: The social history of pellagra* (Ithaca, 1973); Kenneth J. Carpenter, *The history of scurvy and vitamin C* (Cambridge, 1986); Anne Hardy, "Beriberi, vitamin D and world food policy", *Medical History* (1995), 61–77; Rima D. Apple, *Vitamina: Vitamins in American culture* (New Brunswick, 1996).

7 Inger Johanne Lyngö, *Vitaminer! Kultur og vitenskap i mellomkrigstidens kostholdspropaganda* (Oslo, 2003); Eva Gullberg, *Det välnärda barnet: Föreställningar och politik i skolmåltidens historia* (Stockholm, 2004); Sascha Qvortrup, *Den platiske krop i lyset af kropsholdet* [tryckfel, skall vara kostholdet]: *Protestantisme, modernitet og risiko* (Odense, 2004).

8 James Harvey Young, *Pure food: Securing the federal food and drugs act of 1906* (Princeton, 1989); Lorine Swainstone Goodwin, *The pure food, drink and drug crusaders, 1879–1914* (Jeresson, 1999); Sue Shephard, *Pickled, potted, and canned: How the art and science of food preserving changed the world* (New York, 2001); Anne Hardy, "Food, hygiene and the laboratory: A short history of food poisoning in Britain, c 1850–1950", *Social History of Medicine* 2 (1999), 293–311. Se även den i skrivande stund ännu inte tillgängliga David F. Smith m. fl., eds, *Food*

poisoning, policy and politics: Corned beef and typhoid in Britain in the 1960's (Rochester, 2005).

9 Marion Nestle, *Safe food: Bacteria, biotechnology, and bioterrorism* (Berkeley, 2003); Brewster Kneen, *Farmageddon: Food and the culture of biotechnology* (Gabriola Island, 1999).

10 Ämnet behandlas i den allmänna medicinhistoriska litteraturen, men enstaka specialstudier finns. Se t. ex. Mark Grant, *Galen on food and diet* (London, 2000); Innocenzo Mazzini, "Diet and medicine in the ancient world", i *Food: A culinary history*, eds Jean-Louis Flandrin & Massimo Montanari (Harmondsworth, 1999); Marion Nestle, *Food politics: How the food industry influences nutrition and health* (Berkeley, 2002).

11 Walter Vandereycken & Ron van Deth, *From fasting saints to anorectic girls: The history of self-starvation* (London, 1994).

12 Se t. ex. Hillel Schwartz, *Never satisfied: A cultural history of diets, fantasies and fat* (New York, 1986); Peter N. Sterns, *Fat history: Bodies and beauty in the modern west* (New York, 1997); Laura S. Sims, *The politics of fat: Food and nutrition policy in America* (Armonk, 1998); Sander L. Gilman, *Fat boys: A slim book* (Lincoln, 2004).

13 Maxime Schwartz, *How the cows turned mad* (Berkeley, 2003).

14 Colin Spencer, *The heretic's feast: A history of vegetarianism* (Hanover, 1995).